

מעבר לקיר האטום : משה שרת ושואת יהודי אירופה

לואיז פישר

דמותו ההיסטורית של משה שרת (בעבר שרתוק),¹ שבין יתר תפקידיו שימש גם שר חוץ וראש ממשלת ישראל, מושפעת מן המחלוקות בישראל של שנות החמישים ומיריבותו עם דוד בן-גוריון בשאלות ביטחון והסכסוך הישראלי-ערבי. בשל כך ניכרת במחקר ההיסטורי נטייה להמעיט בחשיבות תפקידו בשנים שקדמו להקמת המדינה, כאשר שימש ראש המחלקה המדינית של הנהלת הסוכנות היהודית. כן ייתכן ששאלת תפקודו של שרת בתקופה זו נותרה משנית במחקר בשל העובדה, שבן-גוריון היה – ועודנו – המוקד למרבית ההתקפות על פעילותה של הנהגת היישוב והנהלת הסוכנות בתקופת השואה. עם זאת, בדיקת התיעוד ההיסטורי מעלה תמונה שונה: בשנות הארבעים נהגו חברי הנהלת הסוכנות הבכירים, בן-גוריון, שרתוק ואליעזר קפלן, לגבש מדיניות משותפת, ובכללה נושא ההצלה. עבודתם הייתה מתואמת לפי חלוקת תפקידים כללית: בן-גוריון היה אחראי לעיצוב המדיניות; קפלן שימש גזבר; שרתוק היה ממונה על חלק גדול מהמגעים עם ממשלת המנדט ועם שלטונות הצבא, לעתים קיים שיחות עם ממשלת בריטניה בעת ביקוריו בלונדון ונטל חלק חשוב בצמרת ה'הגנה'. לשרתוק נודע אפוא תפקיד מרכזי בגיבוש תגובתה של הנהלת הסוכנות לידיעות על השואה ובקידום תכניות הצלה. למרות הבדלי הגישות והדגשים

* מאמר זה מבוסס על פרק מהספר 'משה שרת: ראש הממשלה השני, מבחר תעודות מפרקי חייו', שיצא לאור בסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, בהוצאת גנון המדינה. משה שרתוק (1894–1965) נולד בחרסון שבאוקראינה ועלה ארצה בשנת 1906. לאחר שירות בצבא העות'מאני ולימודים באוניברסיטה בלונדון, עבד בעיתון 'דבר' והיה פעיל באחדות העבודה ואחר כך במפא"י. ב-1931 הצטרף למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בראשותו של חיים ארלוזורוב ושימש מזכיר המחלקה. לאחר רצח ארלוזורוב ב-1933 היה שרתוק ראש המחלקה, עד 1948. הוא כיהן כשר החוץ של מדינת ישראל מהקמתה עד יוני 1956 והיה ראש הממשלה השני (ינואר 1954–נובמבר 1955). את השם העברי שרת אימץ לו במאוס 1949.

שניכרו בין שלושת החברים המרכזיים בסוכנות, הבדלים שנבעו מהשוני באופיים וברקעם, הושפעה עמדתם מאותם גורמים מרכזיים: אידאולוגיה ציונית משותפת ומחויבות עמוקה לבניין הכוח היהודי, הנובעת מהאמונה שרק מדינה יהודית ריבונית תוכל למנוע את הישנותו של האסון הנורא שפקד את יהודי אירופה.

א. יחסו של שרתוק לגורל יהודי אירופה, 1939–1943

זמן קצר לאחר שהסתיימה ועידת סנט ג'יימס, באמצע אפריל 1939, טס שרתוק מלונדון לוורשה. היה זה ביקורו הראשון – והאחרון – בפולין, אף על פי שעסק שנים רבות בענייניהם של יהודי פולין שרצו לעלות לארץ-ישראל, וביקורו החטוף נועד לפתוח את מבצע גיוס הכספים ('הגלילה') של קרן קימת לישראל לקניית אדמות בצפון. ב'יומן המחלקה המדינית', שניהל שרתוק למען עמיתיו בהנהלה, כתב שזרם של יהודים וקרובים רחוקים צבא על מלוננו: 'איש-איש ומשאלתו – זה סרטיפיקאט וזה הנחה בדמי עלייה ב' וזה מניעת גירוש מפולין וזה פרנסה בוורשה גופה'. הוא הזדעזע למראה שכונות העוני היהודיות בוורשה: 'ראיתי יהדות הולכת קדורנית, יותר מכל מראות הזקנה, התשישות והדלות הממארת, החרידיני חיורון המות על פני הילדים: עיניים ותו לו!'²

בניגוד לרוב חבריו בהנהגה הציונית, לא היו לשרתוק קשרים קרובים עם יהודי מזרח אירופה. הוא אמנם נולד באוקראינה, אך עלה ארצה עם משפחתו בגיל 11 והתחנך בארץ-ישראל, בטורקיה ובאנגליה. עם פעילי מפא"י ממזרח אירופה הוא נפגש בעיקר בקונגרסים הציוניים וקשריו העיקריים עם יהודים מארצות אלה היו עם המנהלים של משרדי העלייה שם. ביניהם היה יעקב אדלשטיין, מנהל משרד העלייה בפראג (ומאוחר יותר יו"ר מועצת היהודים בגטו טרזינשטט, שנרצח באושוויץ ב-1944); בפגישתו עמו בז'נבה, בפברואר 1940, שמע ממנו שרתוק פרטים על גירוש יהודי צ'כיה לאזור לובלין.³ היה זה מפגש יוצא דופן: בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה מיעט שרתוק לטפל בענייני יהודי אירופה, פרט לבקשות שהופנו אל ממשלת בריטניה להגמיש את מדיניות העלייה לפי 'הספר הלבן' של 1939, בקשות שלא נענו. שרתוק עסק אז בעיקר בבעיות כלכליות וחברתיות של היישוב שהתעוררו בשל מצב החירום, ומעל לכול – בהגנת היישוב ובגיוס לצבא הבריטי.

מראשית המלחמה פעלה ההנהגה הציונית להקמת יחידה יהודית לוחמת שתשתתף במלחמה בגרמניה לצדן של בעלות הברית. בכך ביקשה לחזק את כוחה המדיני של

2 יומן מדיני, ד, ערך אהוביה מלכין, תל אביב 1974, עמ' 232.

3 שם, ה, עמ' 16–19.

התנועה, אך שרתוק ודוכרים אחרים הדגישו גם את החובה המוסרית של היישוב לשלוח מתנדבים להילחם בהיטלר ובמשטרו, אויבי העם היהודי. ממשלת בריטניה דחתה את ההצעה מטעמים פוליטיים ומחשש לתגובת הערבים, אולם היא נאלצה להסכים לגיוס יחידות ארץ-ישראליות (שהיו למעשה יהודיות ברובן) בשל הסכנה של פלישת כוחות הציר, שריחפה על ארץ-ישראל. במשך חודשים ארוכים, בהיעדרם של חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, ובן-גוריון, יושב ראש הנהלת הסוכנות, ששהו באנגליה ובארצות הברית, כיהן שרתוק בפועל כראש ההנהגה הציונית בארץ והיה אחראי לביטחון היישוב. רק בסתיו 1942, לאחר ניצחון בריטניה על הצבא הגרמני באל-עלמיין, משהוסר החשש לגורל היישוב ואושרו הידיעות על ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה, הפך מצב היהודים באירופה לאחד ממוקדי פעילותו של שרתוק.

1. הידיעות הראשונות על רצח יהודי אירופה

בראשית המלחמה קיבל שרתוק, כשאר חברי הנהלת הסוכנות, מידע שוטף על מותם של יהודים רבים בגטאות בפולין. נראה שהתייחס לידיעות על סבלם של היהודים כאל חלק מן הסבל הכללי שגרמה המלחמה וכהמשך לרדיפת הנאצים את היהודים, שהייתה מוכרת עוד משנות השלושים. דוגמה לכך היה דיווח שמסר ב-9 ביולי 1941 במרכז מפא"י, בשעה שהגיעו בעת ובעונה אחת ידיעות על ה'פרהוד' – הפרעות ביהודי בגדד לאחר כישלון המרד של ראשיד עלי – ועל הפרעות ביהודי יאסי ברומניה. שרתוק דן גזרה שווה בין שני האירועים, דיבר על 500 קרבנות בשניהם והזהיר מפני הגזמה;⁴ וזאת למרות העובדה, שאמנם שרתוק לא ידע אותה, שביאסי וברכבות שיצאו ממנה נרצחו קרוב לעשרת אלפי יהודים.⁵ באותה עת היה חשש מוחשי מאוד מפני התנפלות של ערבים על יהודי ארצות האסלאם, בעוד שידיעות מאירופה הכבושה הועברו לעתים באיחור ולאחר צנזורה בריטית קפדנית. בו בזמן הופצו גם ידיעות אחרות, אופטימיות יותר, והייתה נטייה לראות בדיווחים על רצח המוני של יהודים סיפורי זוועה מן הסוג שהופץ במלחמת העולם הראשונה. לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, ביוני 1941, הופיעו בעיתונות ידיעות על מעשי טבח המוניים ביהודי פולין וברית המועצות. הידיעות הגיעו גם לידי חברי

4 פרוטוקולים של מרכז מפא"י, ארכיון מפלגת העבודה, תיק 23/41, מובא אצל ד' פורת וי' ויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1945, ירושלים 2002, עמ' 60–61.

5 ההערכות לגבי מספר הקרבנות בפוגרום בבגדד נעות בין כמה עשרות ל-900 נספים. מ' גת בספרו (קהילה יהודית במשבר, ירושלים תשמ"ט) מציין שנהרגו כ-180 יהודים. לא ידוע גם המספר המדויק של יהודי יאסי שנספו בפוגרום ובגירוש, וההערכות נעות בין 4,000 ל-21,000. ז' אנצ'ל בספרו (הקדמה לרצח: פרעות יאסי, 29 ביוני 1941, ירושלים תשס"ג), המבוסס על תיעוד חדש מרומניה, נוקט את המספר 14,000 ויותר נספים.

הנהלת הסוכנות והן אושרו בדיווחים של הממשלה הפולנית הגולה שבלונדון וכן מגורמים אחרים; אך הדיווחים היו מקוטעים ומקבליהם התקשו להבין שמדובר בהשמדה שיטתית. תגובתו של שרתוק לידיעה על התקפת גרמניה על ברית המועצות ועל הצטרפותה של האחרונה לבעלות הברית הייתה אופטימית והוא קיווה כי יפתח צוהר לעולמם הסגור של יהודי ברית המועצות ולשינוי ביחס הסובייטים לציונות. ב־26 באוגוסט 1941 אמר בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם כי 'דם יהדות רוסיה נשפך כמים', אך הוסיף שיש לציין את 'העובדה [ה] כמעט מוזרה, שהלב מאוד הולם' לקראת כינוס פומבי של יהודי רוסיה, לאחר שנים של שתיקה. 'איננו יודעים עד כמה אותה תקווה המפעמת בלב כולנו, שמן הסבל והדמעות יצוף סלע, חוויה יהודית, שישמש מנוח לכף היונה הציונית שנשלחה כמבשרת הגאולה, איננו יודעים עד כמה תקווה זו מוצדקת'.⁶ שרתוק ביקש לנצל מיד את ההסכם בין פולין לסובייטים לשחרור נתינים פולנים העצורים בברית המועצות כדי לאפשר עליית יהודים פולנים.

באותו זמן עדיין חשב שרתוק, בדומה לוויצמן ולבן-גוריון ולחברי הנהלה נוספים, שיוותרו פליטים יהודים רבים באירופה בסוף המלחמה. הוא דיבר על כך שימותו רבים מהמוני היהודים בגרמניה ומזרח אירופה שנעקרו מבתיהם ומחיייהם, אך חלק מהם יישארו בחיים ויתבעו פתרון לבעייתם בסוף המלחמה.⁷

בסוף פברואר 1942 טבעה האנייה 'סטרומה' בים השחור ומאות נוסעיה, פליטים יהודים מרומניה, נספו – להוציא אחד. בשנים הראשונות של המלחמה טיפל שרתוק במספר ניסיונות להביא ארצה דרך הים יהודים מארצות שנחשבו ארצות אויב ושלטונות המנדט הבריטי אסרו את כניסתם. הוא התייחס לפרשות אלו בעיקר מנקודת המבט של היחסים בין היישוב לממשלת בריטניה, במסגרת המאבק במדיניות 'הספר הלבן'. קודם טביעת 'סטרומה' טיפל שרתוק במשך חודשיים בעניינה של האנייה, שהייתה במצב רעוע ועגנה באיסטנבול, ופעל לקבלת אישור לכניסתם ארצה של הפליטים. הוא קיבל ידיעות על גירוש יהודים מרומניה לטרנסניסטריה ובשיחה עם הנציב העליון סר הרולד מקמייקל (MacMichael), בדצמבר 1941, דיבר על מצבם הקשה וביקש לאפשר את כניסתם ארצה של יהודים רומנים, כפי שאפשרו את כניסתם ארצה של פליטים לא יהודים מארצות אויב. לאחר טביעת האנייה פרצו הפגנות מחאה בארץ-ישראל ושרתוק שלח איגרת מחאה חריפה למזכיר הראשי של ממשלת המנדט. ב־9 במארס 1942 אמר באספת הנבחרים כי 'דבר כזה לא היה יכול לקרות לשום אומה ולשון שיש לה ממשלה [...] שיש לה צל, זכר, סמל של ממשלה, של עצמאות מדינית'. עם זאת עדיין ייחד שרתוק חלק גדול מדבריו לבעיות עלייה וליחסי היישוב עם השלטונות והערבים. פרשת 'סטרומה' הדגישה את המלכוד

6 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 26.8.1941, אצ"מ, S25/1857.

7 למשל, דברים בכינוס ועדי הפועלים בתל אביב, 25.10.41, שם, A245/125II.

שמנהיגי היישוב היו נתונים בו: בשעה ששרתוק החל להבין את גודל הסכנה של רדיפות הנאצים וחוסר האונים של היהודים, התחזקה קריאתו לשיתוף פעולה צבאי עם אותו שלטון בריטי שמחה נגדו ולגיוס לצבא הבריטי, בטענה ש"סטרומה" היא תוצאה של רפיון יהודי, של אי הכרה בעם יהודי; גיוס הוא נשק לחשל כוח לעם היהודי, להשיג הכרה לעם היהודי.⁸

באביב 1942 נתקבלו בארץ-ישראל דיווחים על רצח המוני של יהודים בפולין, על גירויים ממקומות שונים באירופה ואפילו על המתה בגז. מקצת הדיווחים הגיעו ממקורות אמינים, כגון נציגי הג'וינט (American Joint Distribution Committee) וצירות ארצות הברית בהונגריה, ולא רק מן הסובייטים, שנחשדו בהפצת תעמולה נגד גרמניה. בקיץ 1942 כבר נערכו הפגנות מחאה בארץ ובארצות הברית נגד רצח יהודים באירופה. במהלך חודשים אלה, בימים שאימה פלישה גרמנית על ארץ-ישראל, הזכיר שרתוק מספר פעמים את תכנית הרצח הנאצית ואת הסכנה של השמדת העם היהודי. באיגרת שכתב למפקד הכוחות הבריטיים במזרח התיכון, הגנרל סר קלוד אוכנינקל (Auchinleck) ב-17 באפריל 1942, הדגיש שרתוק ששאלת הגנתה של ארץ-ישראל היא בעלת חשיבות עליונה לעם היהודי, בשעה שלאמפריה הבריטית זהו עניין משני בלבד. השמדת העם היהודי היא מיסודותיה של האידאולוגיה הנאצית, ומדיניות זאת מתבצעת הלכה למעשה באירופה באכזריות שלא תתואר; לכן כיבוש ארץ-ישראל פירושו השמדת היישוב.⁹ כפי שמבהירה איגרת זו, עיקר תשומת לבו הייתה נתונה אז לסכנה המידית ליישוב ונראה שעדיין לא הפנים את מלוא המשמעות של מדיניות 'השמדת העם היהודי' באירופה. החל בסתו 1942 הוא החל להפנים, כמוהו ככל היישוב, משמעות זו במלואה.

בסוף ספטמבר 1942 אמר שרתוק בכנס ארצי של מרצי 'ההגנה' בכפר אז"ר: 'יש לנו כמה ידיעות אשר היד פשוט איננה נותנת לקחת על עצמה לפרסם ידיעות כאלו, על השמדה שיטתית במקומות של הכיבוש הנאצי',¹⁰ וביטא בכך את הקושי שהנהגת היישוב עמדה בפניו: לקלוט את הידיעות ולפרסמן ברבים. חודש לפני כן, בסוף אוגוסט, הגיעו להנהלת הסוכנות בירושלים העתקים של המברק ששלח גרהרד רינגר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בשווייץ, לסטפן וייז, נשיא הקונגרס, על קיומה של תכנית נאצית לרצוח את כל יהודי אירופה על ידי שימוש בגז. אך גם אז התקשה מקבל המברק, יצחק גרינבוים, שעמד אז בראש ועד הארבעה לעזרת יהודי פולין, ואחר כך בראש ועד ההצלה המאוחדת שליד הסוכנות היהודית, להאמין לדברים וביקש לשוב ולבדוק את הידיעות. בשיבת הנהלת הסוכנות ב-25 באוקטובר 1942 עדיין שררה אווירה של חוסר אמון והיסוס, והתנהל דיון בשאלות משניות כמו למשל

8 דברים באספת הנבחרים, 10.3.1942, שם, S25/1547.

9 שרתוק לקלוד אוכנינקל, 17.4.1942, שם, S25/5089.

10 דברים בכנס מרצים של 'ההגנה', 28.9.1942, שם, A245/102III.

בדרישת ריכרד ליכטהיים, נציג הסוכנות בג'נבה, לשלוח מברקים לארצות הברית כדי להפעיל לא־יהודים למען יהודי אירופה. משה שפירא מ'המזרחי' העיר שהשמועות על הכנסת הפליטים היהודים ביפן למחנות הסגר התבררו כלא נכונות. שרתוק הטיל ספק ביעילות של מברקים לחוץ לארץ ופניות לממשלות המערב, בשעה שהן ממילא נמצאות במצב של מלחמה נגד הגרמנים.¹¹

2. אישור הידיעות, ארגון המחאה ותכניות הצלה ראשונות

באמצע נובמבר 1942 הגיעה ארצה קבוצת אזרחי ארץ־ישראל שנתקעו באירופה בתחילת המלחמה ושחררו בהסכם חליפין; בואה של הקבוצה והידיעות שהביאו עמה חוללו מפנה בהבנת היישוב את ממדיה של השואה. העדים נתקבלו כעדים מהימנים ומרבית עדותם התבססה על ניסיון אישי. גם לשרתוק הייתה זו נקודת מפנה, אם כי עדיין התקשה לעכל את ממדי האסון ועבר עליו תהליך שעבר על רבים אחרים. ב־20 בנובמבר הוא שלח מברק ליוסף לינטון, מעוזריו של ויצמן ומזכיר המשרד הציוני בלונדון, ובו מסר פרטים מחרידים על השמדה שיטתית של יהדות פולין וגירוש יהודים ממדינות אחרות: פרטים אלה שמע מפיו של אליהו דובקין, ממנהליה של מחלקת העלייה של הסוכנות, שתחקר את חברי הקבוצה. שרתוק הודה במברקו שהוא התקשה לקבל את הדברים כפשוטם והוסיף: 'מודה שאלמלא היו אלה עדויות מפי אנשים שבאו משם, לא הייתי מאמין'.¹² גם בינואר 1943 אמר שרתוק, בפגישה בלונדון, שבארץ עדיין מקווים שהידיעות מוגזמות.¹³

כיוון שעמד לצאת ללונדון לביקור שתוכנן זמן רב קודם לכן, לא השתתף שרתוק בדיוני הנהלת הסוכנות על גיבוש תגובה לידיעות אלה; בדיונים הוחלט לפרסם הודעה רשמית על תכנית ההשמדה ועל צעדי מחאה. עם זאת, עם בואו של שרתוק ללונדון, באמצע דצמבר 1942, הפכו הידיעות מאירופה למוקד פעילותו: הוא השתלב בניסיון של הקהילה היהודית והציונים המקומיים לארגן צעדי מחאה. צעדים אלו נבעו מן ההנחה שקודם לכול יש להזעיק את בעלות הברית, את הממשלות הגולות, את הכנסיות הנוצריות ואת הארגונים הבינ־לאומיים ולתבוע מהם פעולה להצלת יהודי אירופה. שרתוק היה סבור שהוא הראשון שמביא דיווחים מפורטים ומהימנים על רצח יהודי אירופה למערב, אך נדהם לגלות שבלונדון יודעים הרבה יותר על הנעשה שם. הוא עזר בארגון משלחת יהודית שנפגשה עם שר החוץ אנתוני אידן (Eden). עם שובו ארצה, כעבור ארבעה חודשים, תיאר בכמה כנסים את ההד שהיה בכריטיניה לדיווחים על השואה ודיווח על הפנייה הרשמית של

11 דברים בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 25.10.1942, שם, S100/36b.

12 שרתוק ללינטון, 20.11.1942, שם, S25/5183.

13 רישום פגישה עם אוליבר ליטלטון, פרוטוקול ישיבה במשרד הציוני בלונדון, 5.1.1943, שם,

ממשלת פולין הגולה לבעלות הברית אודות רצח היהודים בפולין. בעקבות הפנייה מסר שר החוץ אידן הצהרה בפרלמנט, ב-17 בדצמבר 1942, האומרת כי בעלות הברית מודעות למעשה הפשע המתחולל כלפי יהודי אירופה ומזהירה את הרוצחים שהם יבואו על עונשם. דבריו, שלאחריהם קם הפרלמנט על רגליו לאות הזדהות, זכו לתהודה רחבה ולציפייה שממשלת בריטניה תגיש סיוע ליהודים. בשל התגברות האנטישמיות באנגליה, שקלה הממשלה לאפשר את כניסתם של פליטים יהודים נוספים לארץ-ישראל. שרתוק וחבריו בלונדון דרשו לאפשר עלייה מארצות הבלקן ובייחוד מבולגריה, שהייתה אז גרורה של גרמניה ולא ארץ כבושה, ולחצו על הממשלה לבטל את האיסור הכולל על כניסתם של פליטים יהודים מארצות אויב. גם יהודים לא-ציונים נעשו תומכים נלהבים של הצלת יהודים על ידי עלייתם לארץ-ישראל; שרתוק הדגיש שהעיקר הוא 'הצלה עכשיו בכל מקום שיהיה'.¹⁴

הידיעות מאירופה הוסיפו דחיפות למאמצי חידושה של ההצעה להקים יחידה יהודית לוחמת במסגרת הצבא הבריטי. כמו כן הועלתה הצעה נוספת: לשלוח לוחמים מארץ-ישראל שיצנחו מאחורי קווי האויב כדי לארגן הגנה עצמית וסיוע ליהודים בשטחים שנכבשו. עם יוזמי ההצעה נמנה אליהו גולומב, גיסו של שרתוק ואחד האנשים הקרובים אליו ביותר, מראשי ה'הגנה'. שרתוק הציג את התכנית לראשי הצבא הבריטי בקהיר והציע לגייס יהודים ארץ-ישראלים ליחידות קומנדו שישלחו לאירופה; התכנית תאמה את צורכי השירותים המיוחדים הבריטיים, שהיו זקוקים לסוכנים בארצות הבלקן. ראובן זסלני (לימים שילוח), איש המחלקה המדינית האחראי לקשר עם גופי המודיעין הבריטיים, ניהל שיחות בעניין זה עם מפקד יחידה בריטית שהשתייכה ל-SOE (Special Operations Executive), האגף למבצעים מיוחדים הכפוף למשרד ללוחמה כלכלית) ושנועדה להבריח שבויים משטח האויב. אולם החשש מפני התקוממות יהודית בארץ-ישראל נגד בריטניה לאחר המלחמה כבר הפך שיקול בריטי מרכזי, וראשי הצבא הסתייגו מאימון של חיילי קומנדו ארץ-ישראליים.

בלונדון נפגש שרתוק בעניין זה עם שר המלחמה ג'יימס גריג (Grigg) ודן עמו גם בריכוז היחידות הארץ-ישראליות ביחידה יהודית. הוא נפגש גם עם שגריר ברית המועצות איוואן מאיסקי (Maisky) ועם נציגי הממשלות הגולות של פולין, צ'כוסלובקיה וצרפת ודן עמם בגורל היהודים בארצותיהם. בזמן שהותו בלונדון עסק שרתוק בכמה תכניות מעשיות להצלת יהודים מאירופה ובמיוחד ילדים. מאמצים רבים הוקדשו למציאת פתרון לבעיית 'ילדי טהרן', קבוצה של כ-900 ילדים יתומים מפולין, שנדרו בברית המועצות והגיעו לטהרן, שם חיכו עד שתימצא דרך להעבירם לארץ-ישראל. בין המטפלים בילדים הייתה אשתו של שרתוק, צפורה, שנסעה לטהרן

14 דברים במזכירות מפא"י, 27.4.1943, ארכיון מפלגת העבודה, תיק 23/43. שרתוק אמר דברים דומים בישיבות הנהלת הסוכנות, באספת הנבחרים ועוד.

בסתיו 1942 כדי לסייע בהקמת מחנה לחורף ושלחה לבעלה דוחות מפורטים על מצבם הקשה. בעקבות הלחצים שהפעיל שרתוק, התאפשרה הבאת הילדים ארצה.¹⁵ הקשיים שנתקלו בהם שרתוק ועמיתיו בעניין זה היו אות מבשר רע לתכניות השונות להצלת ילדים, שהוצעו באותה תקופה. המבטיחה שבהן, תכנית שהציע היישוב להוצאתם מבולגריה של 4,500 ילדים מלוויים ב־500 מבוגרים, נידונה עם הממשלה הבריטית עוד בדצמבר 1942. בתחילת פברואר 1943 הכריז עליה שר המושבות אוליבר סטנלי (Stanley) בפרלמנט והוסיף, שממשלת בריטניה מוכנה לייעד את כל 29 אלף רישיונות העלייה, שנותרו במסגרת 'הספר הלבן', לילדים – בהנחה שהגרמנים יגלו נכונות רבה יותר לשחרר קבוצה שהיא נטל ולא תוספת כוח אדם לבעלות הברית. נציגי הסוכנות היהודית לא יכלו לסרב להצעה זו אם כי ידעו שעליית ילדים כרוכה בקשיים רבים; שרתוק חשש שמשמעות קבלת ההצעה תתפרש כוויתור על עליית מבוגרים, ואם בסופו של דבר לא תתאפשר עליית הילדים – לא תהיה הצלה כלל. הוא חשד שהבריטים מתכוונים, באמצעות ההצעה, להאט את קצב העלייה כדי שלא תיגמר מכסת העלייה שנקבעה ב'ספר הלבן' של 1939 ובכך למנוע משבר במועד סיום המכסה בראשית אפריל 1944. שרתוק שלח מברק לנציגי הסוכנות באיסטנבול, חיים ברלס, ומסר בו שיש להעדיף עליית ילדים בני 13 ומעלה, כדי שיוכלו כעבור זמן קצר לעבוד ולפרנס את עצמם.¹⁶ עם זאת קיווה שרתוק שיש סיכוי לתכנית המצומצמת להצלת ילדים מבולגריה אם יעמדו הבריטים בהתחייבותם לפעול למימושה אצל ממשלות בולגריה וטורקיה. בארץ־ישראל שררה התרגשות גדולה לקראת בואם של הילדים, אך ממשלת טורקיה ערמה מכשולים למעבר בשטחה. בדיעבד התברר כי היא פעלה תחת לחץ בריטי; לאמתו של דבר הוליכו הבריטים שולל את שרתוק ואת שליחי היישוב באיסטנבול.¹⁷

באותו זמן הגיעה גם הצעה מרומניה לשחרר יהודים מטרנסניסטריה תמורת כופר כספי. שרתוק ביקש לברר עניין זה אך קיבל תשובה שלילית מנציגי בעלות הברית.¹⁸ בשלב זה התחילו נציגי היהודים להבין שבעלות הברית אימצו למעשה עקרונות שהיו עלולים למנוע כל אפשרות של הצלת יהודים כאשר קבעו, שאין לנהל שום משא ומתן עם הגרמנים, אין להעביר כספים לארצות הכיבוש ויש לרכז את כל המאמצים כדי להשיג ניצחון צבאי על גרמניה כדי להכניעה ללא תנאי – וכל יתר השאלות תבאנה על פתרונן אחר כך. הן סירבו לדרישות לבוא בדברים עם הגרמנים וגרורותיהם וגם עם הארצות הניטרליות כדי לאפשר יציאת יהודים וכן סירבו לאפשר העברת כספים לתשלום כופר להצלת חיי יהודים.

15 שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות, 25.4.1943, אצ"מ, S100/38b.

16 ציטוט המברק לברלס, שם.

17 ד' פורת, הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה 1942–1945, תל אביב 1986, עמ' 290–308.

18 שם, עמ' 319–321; דברי שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות, 27.4.1943, אצ"מ, S100/38b.

רושם זה התחזק אצל שרתוק לאחר שיצא בפברואר 1943 לארצות הברית. גם שם השתתף בניסיונות לעורר את דעת הקהל ולדרוש פעולה של הממשל. הוא נכח באספת המונים ב'מדיסון סקווייר גרדן' שבניו יורק בהשתתפותם של כשלושים אלף איש, אספה שריגשה אותו מאוד, כפי שתיאר לאחר שובו לארץ באספת הנבחרים ב-3 במאי: 'ולא היה לי רגע כה מזעזע בחיי כמו הרגע של קריאת קדיש [יתום] על ידי העם הרב הזה והבכי של העם הזה'.¹⁹ ב-17 במרס נאם באספה פומבית ב'קרנגי הול', על תרומת היישוב למאמץ המלחמה; הוא דיבר על תחושת האחריות של יהודי היישוב לפעול למען הצלת בני עמם באירופה אך הדגיש, שהצלת היקף גדול של יהודים יכולה להתבצע רק בעזרת המעצמות. לדבריו, 'יהודים מוקירים הוקרה עמוקה את רגש הרחמנות והחמלה, אולם רחמנות וחמלה היו להם די והותר. הגיע הזמן שייעשו צעדים פעילים וממשיים להצלה. דרך של לב ולב והשהייה שבה מטפלים בפעולה זו טרגית היא. אחרי חודשים של בדיקה ומחקר, מציעים ועידה של בדיקה ומחקר, וגם זה עדיין תלוי באוויר'.²⁰ בדברים אלה התכוון להצעה של בעלות הברית לכנס בכרמודה ועידה משותפת שתעסוק בקליטת פליטים. ממגעים עם פקידי ממשל הבין שרתוק, שבעלות הברית אינן מוכנות לפנות לגרמניה או להכריז על נכונותם לקלוט יהודים, מחשש שהצלת יהודים תסכן את מדיניות 'הספר הלבן' או תטיל עליהם אחריות לגורלם של אלפי פליטים. הוא סירב להישאר בארצות הברית בזמן הוועידה, שנפתחה ב-19 באפריל 1943; כצפוי לא היו לה כל תוצאות ממשיות. שרתוק טען כי אילו רצו בעלות הברית לפעול – לא היה להן כל צורך בוועידה.

באמצע אפריל 1943 שב שרתוק ארצה ודיווח במסגרות שונות על מאמצי היהודים במערב להצלת יהודי אירופה ועל כישלונם. גם אם אין תוצאות מוחשיות למחאה, אמר, אסור להרפות מהשמעת קולו של היישוב. היהודים חשו כי נוסף על דפוסי הפעולה המסורתיים שלהם בימי אסון, כמו צום ותפילה והשתדלות אצל הגויים, יש ליצור דפוסים חדשים משום שנוצר מצב חדש. 'הורגש שיש לב לאומה פזורה זו ולב זה פועם בקרבה, והוא פועם בירושלים, הוא פועם בארץ-ישראל. הורגש כי יש נושא לאחריות בקרב העם היהודי, אחריות בעד קיום הגזע היהודי פשוטו כמשמעו, ואחריות בעד עתידו הלאומי של העם היהודי'. רק היישוב חי חיים יהודים עצמאיים חופשיים משיקולים של מיעוט. הוא הוקם תודות למאמץ של העם היהודי בגולה והוא מוכן לפרוע את חובו.²¹

19 דברים באספת הנבחרים, 3.5.1943, שם, S25/1547.

20 דברים באספה ב'קרנגי הול', 17.3.1943, ארכיון העבודה והחלוץ, 48 104 IV. שרתוק דיבר באנגלית והתרגום כנראה של לשכת ההסברה של הסוכנות.

21 דברים באספת הנבחרים, 3.5.1943, אצ"מ, S25/1547.

ב. מאמצי הצלה מוגברים של היישוב – וכישלונם, 1943–1945

דברי שרתוק מאששים את הטענה שכישלון ועידת ברמודה היווה נקודת מפנה נוספת בעמדת ההנהגה הציונית. הרטוריקה של התנועה הציונית דיברה תמיד על אחריות לגורל העם היהודי וגאולתו, אך בפועל נאלצה, בעיקר מחמת העדר משאבים, להשאיר את התפקיד של ייצוג היהודים השרויים במצוקה, במיוחד את מתן הסיוע החומרי, לארגונים היהודיים העשירים בעולם המערבי, וקודם כול בארצות הברית (כגון הקונגרס היהודי העולמי או הג'וינט). התנועה הציונית ראתה את עצמה כחלוץ ההולך לפני המחנה והתרכזה בארגון העלייה, בכיצור כוח היישוב ובהקמת מדינה יהודית, שתבטיח את הקיום הלאומי בעתיד.²² לאור אכזבתם מתגובת בעלות הברית, נוכחו שרתוק ועמיתיו שסכנה מידית מאיימת על הקיום הזה בשל תכנית הרצח הנאצית, ושהיחידים בעולם החופשי המוכנים להסתכן למען ההצלה היו היהודים עצמם – היישוב והקהילות היהודיות במערב. הנהלת הסוכנות החלה לגלות מעורבות הולכת וגוברת בהצלת יהודים, אולם בו בזמן גם התברר כי חבריה לבדם לא יוכלו להוציא לפועל תכנית גדולה להצלה מפני שהיא עשויה הצליח רק בסיוען של בעלות הברית; בתנאי המלחמה והתלות של היהודים בממשלות בריטניה וארצות הברית, היה בלתי אפשרי כמעט לפעול ללא ידיעתן ועזרתן.²³ שרתוק לא יכול היה לשלוח מברק ללונדון או להזמין מקום בטיסה ללא רצונם הטוב של שלטונות בריטניה, ושירותי המודיעין המערביים עקבו אחרי תנועותיו ותנועות חבריו. גם משאביה הכספיים של התנועה הציונית היו מוגבלים. נותר רק לעסוק בהצלה בקנה מידה קטן, בהעברת כספים – שיחסית לאמצעיו של היישוב היו סכומים גדולים – לשם שחרור וזיוף תעודות, באספקת תרופות, מזון ומצרכים למחנות ולגטאות, ובהעברת יהודים ממקום סכנה למקום של ביטחון יחסי.

1. ביקור שרתוק באיסטנבול: 'אשנב בקיר'

טורקיה, המדינה הניטרלית הקרובה לארץ-ישראל, הייתה נוח למאמצים אלו. במרס 1943 יצא גזבר הסוכנות קפלן לאיסטנבול כדי לבדוק את האפשרויות של משלוח סיוע ליהודים והעברתם לארץ-ישראל, והשתכנע שהדבר אפשרי. כעבור זמן קצר נשלח טדי קולק, איש המחלקה המדינית, להצטרף לפעילי המוסד לעלייה ב' וליתר שליחי היישוב שם, כמו וניה פומרנץ (הדרי) וזאב שינד; אחר כך פעל אתו אהוד איבראל (אבריאלי). קבוצה זו עבדה בתיאום הדוק עם אנשי מודיעין בריטים

22 פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 474; ט' פרילינג, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, באר שבע 1998, א, עמ' 207–208.

23 מ' שרת, 'בשולי הספר', אחרית דבר לספרו של יואל בראנד, בשליחות נדונים למוות, תל אביב תשי"ז, עמ' 231–238.

ואמריקנים, ששמחו לנצל את המידע והקשרים שלהם באירופה. בין השאר הקימו מרכז לתחקור פליטים יהודים מארצות הכיבוש כדי לסייע לשירותי המודיעין של בעלות הברית ושלחו כסף, חבילות, תרופות, מכתבים ומידע מן הארץ לכל ארצות הכיבוש, לרבות פולין, באמצעות סוכנים.²⁴

באוגוסט 1943 נסע שרתוק עצמו לאיסטנבול כדי לזרז את פעולות ההצלה למען יהודי רומניה ובולגריה, לאחר שביולי הודיע משרד המושבות לשליחים בקושטא שכל יהודי שיצליח להגיע לטורקיה יורשה להיכנס ארצה, לאחר בדיקה ביטחונית. עם זאת לא פורסמה ההחלטה ברבים ולא הועברה לידי ממשלת טורקיה. בביקור זה לא הצליח שרתוק לקדם את תכניות ההצלה הרשמיות שעליהן הודיע לשלטונות. במקביל ניסה לקדם פעולות לא חוקיות בעזרת כספים של היישוב והג'וינט, ואניות ששיגו פעילי עלייה ב'.²⁵ הוא ניסה להכניס סדר בעבודתם של תריסר השליחים במשלחת היישוב וחיבר איגרת, שנשלחה לחברי התנועה הציונית בארצות הכיבוש. איגרת זו ביטאה זעם וכאב על רצח היהודים ותקווה, שהמשך בנייה של ארץ-ישראל ישמש מקור של נחמה. 'לא אשחית מילים לבטא את הפלצות שאזנתו לשמע הזוועות והבלהות שעברו עליכם והעוברות עליכם עדיין [...] גם לא אתנה במפורט את פרשת מאמצינו וניסיונותינו להחיש לכם סעד וישע. אפשר לא עשינו די, אפשר החמצנו הזדמנויות. אתם הטחתם ראשיכם בכותלי הכלא מבפנים. אנו ביקשנו להפיל את החומה בקול זעקתנו מבחוץ'.²⁶

שרתוק היה מהראשונים שסברו, שהיהודים העקורים יוכלו להיות גורם פוליטי פעיל שיערער על 'הספר הלבן'. באיגרת זו הביע את תקוותו שהיהודים שייותרו באירופה, 'שארית הפליטה', ידרשו עלייה לארץ-ישראל לאחר המלחמה:

שארית עמנו באירופה, הקיבוצים היהודיים בארצות החופש ובראשם יהדות אמריקה, והיישוב העברי בארץ – אלה הם שלושת המחנות שעלינו לגייס לקראת המערכה הציונית העתידה. למדיניות 'הספר הלבן' יתדות חזקים שלא על נקלה ייעקרו [...] ייתכן שהתפקיד העיקרי במערכה ייפול בחלקו של היישוב, אך לא בכוח היישוב בלבד נזכה בניצחון.

השואה באירופה עשתה רושם עמוק בדעת הקהל של העולם החופשי. הולך ונעשה ברור כי לפני שארית יהדות אירופה תעמוד למחרת המלחמה שאלת 'לאן?' וכי אי-אפשר יהיה לענות עליה ב'זכויות מיעוטים' ולא בדיבורים בעלמא על איזו 'טריטוריה' שאינה בנמצא. [...] לשאלה הזאת עלינו להיות מוכנים לתת את התשובה הציונית הברורה והניצחת [...] אין כפרה אחרת לדמם של המיליונים שנשחטו אלא בהקמת מדינת ישראל בארצו. עוד לפנינו

24 פרילינג (לעיל, הערה 22), א, עמ' 302–303, 472–472.

25 שם, עמ' 264.

26 איגרת לאירופה, 'אל אחים יקרים', 10.8.1943, אצ"מ, S25/5183.

דרך קשה ועליכם, אחינו היקרים, להיות מוכנים להתייצב אתנו במערכה בהגיע שעתכם. כיום משמשת שארית יהדות אירופה אך חומר לבעיה. יש יום והיא תופיע כנושאת הפתרון.

שרתוק הבהיר שאין כוונתו ל'קיבוצי יהודים באירופה שכפסע בינם לבין המוות. בשבילים קיימת רק שאלה אחת: להישאר בחיים! אלא ליהודי אותן ארצות שטרם נכבשו, הסובלים גזרות אך מצליחים להחזיק מעמד ואפילו לנהל פעילות ציונית:

אינני יודע אם למישהו מאתנו העומדים מחוץ לחומה מותר לבוא באיזו תביעה כלפי הנמצאים בפנים. אבל כחבר למחנה אחד אתם [...] משאלתנו כלפיהם: ידאגו נא בעוד מועד ויכוונו את השעה לארגן וללכד את המחנה הציוני בארצם, לרכז סביבו את טובי הכוחות בציבור היהודי הכללי ולהכשיר את הקרקע להופעת נציגות יהודית מוסמכת אשר תעמוד שכם אחד אתנו. [...] ישמרו נא על הגחלת הציונית והחלוצית האמיתית למען תתלקח ללהבה גדולה בבוא מועד, למען תקום על תלי החרבות, בתוך שארית הפלטה, תנועה המונית שתעמיד את דבר הגשמת הציונות הגדולה כצורך חיים דחוף ולוהט של המוני אדם אשר למדו לקח מהניסיון המר, זרו הלאה כל אשליה ואין לפניכם אלא מוצא אחד ודרך אחת – לארץ-ישראל!²⁷

באיסטנבול התגייס שרתוק לסייע ל'קבוצת העבודה' בסלובקיה, בהנהגת הפעילה הציונית גיזי פליישמן והרב החרדי מיכאל וייסמנדל. אנשי קבוצה זו הצליחו לשהות פקידים גרמנים וסלובקים והאמינו שהצליחו לדחות בכך את המשך גירוש יהודי סלובקיה. בנובמבר 1942 היה נדמה שדיטר ויסליצני, הממונה מטעם אייכמן על ענייני היהודים בסלובקיה, הסכים לפעול להפסקת הגירושים בכל אירופה – למצט פולין – בתמורה לכשלושה מיליון דולר, ודרש מקדמה של 200,000 דולר. קפולן, כמוהו כיתר חברי הנהלת הסוכנות, חשש ממעשה רמייה וגם התקשה לגייס סכום כסף כה גדול; אך במרס 1943 שלח בכל זאת לסלובקיה סכום ראשוני כדי לקדמה, על פי החלטת הנהלת הסוכנות שאסור להחמיץ אפילו אפשרות מסופקת של הצלה – ובמקביל הפנה את הקבוצה לג'וינט ולנציגו בשווייץ, סלומון (סאלי) מאייר, ששלח להם סכום נוסף. במהלך הקיץ השתכנעו חברי הנהלת הסוכנות שייתכן שיש ממש בתכנית ולפיכך יש להעביר סיוע לקבוצה בדחיפות, חרף חוקי בעלות הברית נגד העברת כספים לארצות האויב.²⁸ בעת שהותו באיסטנבול כתב שרתוק למאייר והאיץ בו להעביר סכום של 150,000 דולר לפליישמן. שרתוק הבטיח שהסוכנות תוסיף כסף ממקורותיה ותהיה אחראית לצעד זה, לנוכח מצב החירום. בעקבות פניית שרתוק,

27 שם.

28 פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 328–342.

בשם ההנהלה, הסכים מאייר לסייע לקבוצה.²⁹ כעבור זמן קצר ביקר בירושלים נציג הג'וינט באירופה, יוסף (ג'ו) שוורץ, וחתם על הסכם בין הג'וינט לסוכנות היהודית לשיתוף פעולה בהעברת כספים לאיסטנבול. באופן רשמי עסק הג'וינט רק במימון החזקת פליטים ועלייתם וחשש לסכן את פעילותו החוקית על ידי סיוע להעברת כספים לארצות הכיבוש; אך הג'וינט, וקודם כל שוורץ, היה מוכן לממן פעולות לא חוקיות של אחרים, גם כאשר ידע שהכספים שנשלחו לאיסטנבול הועברו לאירופה. שרתוק אף כתב בסוף אוגוסט לד"ר נחום גולדמן, נציג הסוכנות היהודית בארצות הברית, ודיווח לו על עבודת השליחים באיסטנבול והמגעים עם שוורץ. שרתוק ביקש שגולדמן ידרבן את ראשי הארגונים היהודיים באמריקה לפעול 'כפטריוטים יהודים' ולגייס כספים להצלה – בלי לחשוש לעמדת ממשלתם.³⁰

תכנית ההצלה בסלובקיה ירדה מן הפרק לאחר שוויסליצני הודיע כי המדיניות השתנתה, אך ייתכן כי מעולם לא היה בה ממש. הגירויים מסלובקיה חודשו רק בסוף 1944 מסיבות שלא היו קשורות במשא ומתן עם הגרמנים.³¹ פליישמן נספתה באושוויץ; הרב וייסמנדל קפץ מן הרכבת וניצל; לאחר המלחמה כתב חלקים בספר, שתלמידיו השלימו ופרסמו לאחר מותו, ובו האשמות נגד מאייר ונציגי הסוכנות על אחרייתם לכישלון 'תכנית אירופה', תכניתה של 'קבוצת העבודה' בסלובקיה. בסך הכול שלח היישוב לסלובקיה כ־400,000 דולר – סכום עצום בהתחשב בממדיה של הקהילה היהודית בארץ־ישראל.³²

בדומה לקפלן לפניו, השתכנע גם שרתוק בביקורו באיסטנבול כי ניתן להציל יהודים, אם כי מעטים בלבד, באמצעות העברת סיוע. עם שובו ארצה דרש שרתוק בישיבות מרכז מפא"י והנהלת הסוכנות לחזק ולייעל את העבודה בטורקיה ולגייס עוד כסף. הוא נרתם לגייס כספים למטרות הצלה, אף שקודם לכן לא היה פעיל בתחום זה. הסתדרות העובדים הכללית וגופים אחרים תבעו הקצבות מתקציב הסוכנות כדי לסייע ליהודי אירופה, בעוד קפלן וחבריו חששו לפגוע בקרנות הציוניות וסברו שהסיוע צריך לבוא מהג'וינט ומהארגונים היהודיים בעולם.³³ עתה הסכימו חברי ההנהלה להקדיש חלק גדול יותר מכספי מגבית ההתגייסות להצלה, ולהתרים יחידים לצורך זה. כדי להגביר את מאמצי ההתרמה, הוחלט שספטמבר 1943 יהיה חודש גיוס כספים למען יהודי הגולה ואף יקדים את מבצע הגיוס הרגיל לקרנות הציוניות. שרתוק תמך בהחלטה וציין שההצלה באותו זמן היא הצורך הדחוף ביותר של

29 שרתוק לסאלי מאייר, 9.8.1943, אצ"מ, S25/2525.

30 שרתוק לגולדמן, 30.8.1943, שם, S25/73.

31 פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 342–346.

32 פרילינג (לעיל, הערה 22), א, עמ' 312–349.

33 פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 125–144.

הציונות.³⁴ ב-15 בספטמבר נפתח 'חודש התייחדות עם הגולה' במושב מיוחד של אספת הנבחרים; הדוברים העיקריים בו היו יצחק בן-צבי ושרתוק. בנאומו דן שרתוק בכישלון הניסיונות להבקיע את ה'קיר האטום' הניצב בין היישוב היהודי אירופה באמצעות פעולה בין-לאומית ועל ה'אשנב בקיר' שנמצא באיסטנבול. הוא הדגיש שגם אם לא ניתן להציל יהודים בהיקף גדול ולהעלותם לארץ, אפשר לסייע לאלפים בעזרת כספים ולאפשר להם להחזיק מעמד. הוא הזכיר לאנשי היישוב שהם ניצלו בנס מגורלם של יהודי אירופה ואמר:

נס [...] כפול זה שאירע לנו מחייב את הציבור הנתבע לשלם בעדו כופר נפש, ואת ההצלה אנחנו חייבים לא רק לאחרים, אנחנו חייבים אותה לנו, לעצמנו. מי יחזק אותנו בתום המלחמה הזאת, מי יבנה הלאה, בכוח מי אנחנו נכבוש את הנשמות שעוד עלינו לכבוש, [...] בכוח מי אנו נתבע מהעולם כולו פדות מדינית לעם היהודי, אם אלה שעד היום שרדו לפלטה ייספו בתקופה שנשארה עוד בין היום ובין סוף המלחמה? הפעולה הזאת שאנו עושים, העזרה שאנו מושיטים, הקשר שאנו מחדשים בינינו ובין הגולה – הם בונים מחדש את הגשר שנהרס, [...] הנפשי ו[...] המדיני. [...] הגחלת הציונית לא כובתה בכל המקומות האלה. מגיאות ההריגה ממקומות שאנשים הכותבים אלינו מכתבים [...] משם בוקעת התשוקה לארץ-ישראל. המחותר הציונית, בראש ו[נב]ראשונה המחותרת החלוצית חיה ופועלת [...] אנו נבנינו מן הגולה, עלינו להחזיר לה את מה שקיבלנו ממנה – בשבילה ובשבילנו – הכרה זאת צריכה לחדור להכרת כל איש ואישה וכל ילד ביישוב, הכרה זו צריכה ללוות אותנו תמיד.³⁵

'חודש ההתגייסות' היה רחוק מלהשיג את יעדו. כיוון שפעולות הצלה רבות נשמרו בסוד, הן לא זכו להד ציבורי ולא ניכרה בציבור התלהבות לתרום.³⁶ במשך השנה שלאחר מכן הגדילה הסוכנות בהדרגה את הקצבותיה להצלה, חזרה ואימצה את העיקרון (שנקבע כבר באביב כשקפלן שב מאיסטנבול) ולפיו מחסור בכסף לא ימנע הצלה, והתחייבה לפעול מיד – ורק אחר כך לחפש מקורות מימון, לעתים בשיתוף פעולה עם הג'וינט. מקצת הכסף שנועד להצלה הוסתר בסעיפים עלומים כגון 'זרבות' או שהועבר דרך גופים מקורבים, כדי לעקוף את האיסור של בעלות הברית על העברת כספים לשטחי אויב.³⁷ אף על פי כן כבר אז נשמעה ביקורת

34 ישיבת הנהלת הסוכנות, 5.9.1943; אצ"מ, S100/39b. ראו פורת וויץ (לעיל, הערה 4), עמ' 192–194.

35 דברים בכינוס מיוחד של אספת הנבחרים, 15.9.1943, אצ"מ, J1/3099.

36 פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 148–149.

37 פרילינג (לעיל, הערה 22), ב, עמ' 911–918.

מצד אישים ומפלגות על כך, שהקצבות הסוכנות להצלה מן התקציב השוטף היו קטנות – יחסית לתקציבים שהוקדשו לקניית קרקע, להגנה ולקליטת עלייה.³⁸

2. המאמצים להצלת יהודי הונגריה ושליחות הצנחנים

בראשית 1944, עם התגברות הסכנה ליהודי ארצות הבלקן, חזר שרתוק בהדרגה לעיסוק אינטנסיבי בגורלם של יהודי אירופה. המלחמה התקרבה לקצה והסתמנה תבוסה של גרמניה. מדינות הבלקן החלו בגישושים כדי לקשור קשרים עם בעלות הברית והיה חשש, שגרמניה תפלוש למדינות אלו כדי למנוע את הצטרפותן לאויביה. בפברואר 1944 העלה שרתוק בקהיר את התכנית, שהוצעה עוד ב־1942, לשלוח לוחמים מארץ־ישראל לאירופה. הוא הציע להצניח יחידות קומנדו יהודיות בארצות הבלקן כדי לארגן התגוננות לקראת פלישה גרמנית. בני שיחו הטילו ספק במעשיות התכנית והציעו לחכות לתוצאות שליחותה של קבוצת הצנחנים, שהוקמה בעקבות שיחות זסלני וחיכתה להזדמנות לבצע את משימתה. בכל זאת הכין שרתוק תזכיר ללורד מוין (Moyné), אשר הבריטי התושב במזרח התיכון, על האפשרות לארגן התנגדות יהודית בארצות הבלקן בעזרת הדרכה מארץ־ישראל.³⁹ מוין שלח את התזכיר לנציב העליון בארץ־ישראל ולשלטונות הצבא כדי שיחוו את דעתם, אך כצפוי הם שללו את התכנית לאמן עשרות צעירים ארץ־ישראלים בפעולות קומנדו וחבלה. בינתיים, במרס 1944, יצאה קבוצה ראשונה של צנחנים מארץ־ישראל ליוגוסלביה, בתקווה לעבור את הגבול ולהגיע לרומניה ולהונגריה. שלושה מחבריה נכנסו להונגריה, שנכבשה בינתיים על ידי הצבא הגרמני, וגורלם נודע רק מאוחר יותר.⁴⁰

בביקור בלונדון במרס 1944 ניסה שרתוק לשכנע את שר המושבות סטנלי לאפשר ליהודים במצוקה בארצות המערב (כגון שוויץ) לעלות במסגרת מכסת העלייה.⁴¹ הוא חזר לירושלים, אך בסוף יוני 1944 שב בדחיפות ללונדון לאחר שהיה נדמה כי נפתח פתח לסייע לאותם שנותרו מיהודי הונגריה לאחר גל ההשמדה שהחל שם במאי. שוב היה נדמה שנוצרה אפשרות לפעול להצלת קיבוץ יהודי גדול. תכניתו של אדולף אייכמן, שהיה אז האחראי לפתרון הסופי בהונגריה, שהציעה כביכול 'סחורה תחת דם', כבר זכתה לבחינה היסטורית נרחבת.⁴² שרתוק מילא

38 פורת (לעיל, הערה 17) עמ' 169.

39 שרתוק למוין, 7.2.1944, אצ"מ, S25/5091.

40 י' גלבר, תולדות ההתנדבות, ג: נושאי הדגל – שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ירושלים 1983, עמ' 159–174.

41 דיווח של שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות, 7.5.1944, אצ"מ, S100/42b.

42 י' באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים, 1933–1945, ירושלים 2001, עמ'

תפקיד מרכזי בפרשה כיוון שהוא תחקר את יואל בראנד, חבר ועדת העזרה וההצלה הציונית בבודפשט, שניהלה את המגעים עם אייכמן.

באמצע מאי 1944 יצא בראנד לאיסטנבול כדי להעביר את פרטי התכנית לארגונים היהודיים והסוכנות בכללם. בראנד סיפר לנציגים הציונים שם שאייכמן מוכן לשחרר מיליון יהודים בתמורה לעשרת אלפים משאיות וסחורות אחרות שישמשו כחזית המזרחית. כמחווה של רצון טוב, הציע אייכמן לאפשר לשש מאות יהודים לצאת לארץ-ישראל. בראנד ביקש שישלח אליו לאיסטנבול חבר הנהלה מירושלים לבדוק את ההצעה ולמשוך זמן במשא ומתן. שרתוק ובן-גוריון שמעו את הפרטים מן השליח באיסטנבול, וניה פומרנץ, שהגיע ארצה בדחיפות לאחר הפגישה עם בראנד וידע כבר על תחילת הגירושים של יהודי הונגריה לאושוויץ. למחרת, בישיבת הנהלת הסוכנות ב-25 במאי 1944, אמר שרתוק שאין להחמיץ סיכוי אחרון להציל יהודים רבים, גם אם 'התכנית נראית כדמיונית'. חבריו, ובן-גוריון בכללם, היו שותפים לדעה זו והוחלט ששרתוק ייסע לטורקיה להיפגש עם בראנד. חברי הנהלה החליטו להודיע על ההצעה לשלטונות, על אף החשש שהביע יצחק גרינבוים כי הבריטים יפעלו להכשילה.⁴³ מאחר שלא קיבל ויזה לטורקיה, יצא שרתוק לחלב שבסוריה להיפגש שם עם בראנד. הבריטים הבטיחו שיותר לבראנד לחזור להונגריה אך הוא נעצר והוחזק בידי שירותי המודיעין הבריטיים חרף הבטחתם. הבריטים הרשו לשרתוק להיפגש עמו; בשיחה שארכה שעות רבות הוא שמע מבראנד את פרטי המשא ומתן ושאל אם לדעתו יש ממש בהצעה, שמא מטרתו של אייכמן לדאוג לעצמו לקראת סיום המלחמה או אולי יש כאן כוונה פוליטית אחרת. בראנד ענה שהגרמנים אכן זקוקים לסחורות ולכסף, אם כי יש חשש שיש להם כוונות אחרות. הוא חשש מאוד שאם לא יחזור להונגריה, יהיו לכך השלכות חמורות על החלטותיו של אייכמן.⁴⁴ אף על פי כן הועבר בראנד על ידי הבריטים למצרים והוחזק שם כמה חודשים.

בן-גוריון ושרתוק נפגשו פעמיים בדחיפות עם הנציב העליון וביקשו ממנו למסור לממשלה בלונדון את המסקנות משיחת שרתוק עם בראנד. הם ביקשו שיותר לבראנד לשוב להונגריה וששרתוק יטוס ללונדון, כדי להבטיח שהעניין לא יימסר לטיפולם הבלעדי של שלטונות הצבא והמודיעין. כן ביקשו שהממשלה תסדר פגישה עם נציג האויב כדי לברר אפשרויות הצלה נוספות.⁴⁵ בינתיים נתקבלו באיסטנבול מברקים מד"ר רודולף (ישראל) קסטנר, מראשי

198–250; פורת (לעיל, הערה 17), עמ' 347–391; פרילינג (לעיל, הערה 22), ב, עמ' 657–750 ועוד.

43 ישיבת הנהלת הסוכנות, 25.5.1944, אצ"מ, S100/42b.

44 רישום שיחת שרתוק עם יואל בראנד, 11.6.1944, שם, S25/1251.

45 דברי שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות, 18.6.1944, שם, S100/43b.

ועדת העזרה וההצלה בכודפשט, ומאשתו של יואל בראנד, האנזי, ובהם בקשה דחופה שבראנד ישוב להונגריה ושישלח לשם גם אחד מנציגי הסוכנות באיסטנבול. בלונדון ביקשו ויצמן ושרתוק מן הממשלה למסור לצד הגרמני שבעלות הברית מוכנות לפגישה למטרת הצלתם של יהודים; וכי בכל מקרה שיאפשרו לבראנד לשוב להונגריה. בין הבקשות שמסרו לממשלה הייתה גם הצעתו של גרינבוים להפציץ את מסילות הברזל המובילות למחנה אושוויץ-בירקנאו ואת המחנה עצמו, לאחר שנתקבלו ידיעות מוסמכות ששם מתבצעת השמדת יהודי הונגריה. ב-6 ביולי נמסר לשרתוק ולוויצמן שהקבינט יקבל החלטה בעניין הצעת אייכמן, בתיאום עם ארצות הברית וברית המועצות. לאחר מספר ימים נמסר, שממשלת בריטניה לא תסכים לנסיעת נציג הסוכנות להונגריה, אך היא שוקלת את הצעת ההפצצות. שרתוק שלח לממשלה תזכיר נוסף, המבוסס על דיווחים של יהודים שברחו מאושוויץ ועל מקורות של ממשלת פולין הגולה, ששימשה צינור להעברת מברקים לסוכנות בלונדון; הוא טען בו שהפצצת המחנות אולי לא תציל רבים, אך תהיה בעלת השפעה מוסרית מרחיקת לכת ותוכיח שבעלות הברית אכן מתייחסות ברצינות להשמדת היהודים.⁴⁶ אידן פנה לסובייטים בבקשה שסטלין יזהיר אישית את ההונגרים שלא יסייעו לגירוישים. שרתוק הציע לשלוח לבודפשט את סגן יושב ראש הוועדה הבין-ממשלתית לפליטים, שהיה אזרח שווייצרי, אך גם הצעה זו נדחתה.⁴⁷ בעקבות לחץ של ראש ממשלת שוודיה, של ממשלת ארצות הברית ושל גורמים בין-לאומיים והוותיקן בכללם, הודיע שליט הונגריה האדמירל הורטי על הפסקת הגירוישים ועל נכונותו לתת ליהודים להגר; הודעתו, ופרסומה של הצעת אייכמן בעיתונות, הביאו להפסקת המגעים עם הגרמנים.⁴⁸

בלונדון שב שרתוק והעלה את התכנית לשגר צנחנים מארץ-ישראל למדינות הבלקן, שעודכנה על סמך הפרטים שמסר יואל בראנד. שלושת הצנחנים שחדרו להונגריה, ובהם חנה סנש, כבר נתפסו על ידי השירות החשאי ההונגרי, אך שרתוק לא ידע על כך. בלונדון סייעו לו עוזריו של וינסטון צ'רצ'יל, ראש ממשלת בריטניה דאז, לקדם את הרעיון להצניח עוד קבוצה בהונגריה וברומניה. אך מספר הצנחנים צומצם, ועם התקדמות הצבא האדום היה נראה שאין עוד צורך בהם. ייתכן שהתכנית נפגעה גם מן הגילוי שחלק גדול מן הבלדרים, ששימשו את שליחי הסוכנות באיסטנבול ואת חבריהם בשירותי המודיעין המערביים, היו בעצם סוכני המודיעין הגרמני. נכונותם של היהודים להתקשר עם הגרמנים לשם הצלה, שהייתה עלולה לסכן אינטרסים מערביים, הטרידה אף היא את שירותי המודיעין.⁴⁹ בסופו של

46 תזכיר על ההצעה להפצצת מחנות המוות, 11.7.1944, שם, Z4/14870

47 גרינבוים לשרתוק, 27.6.1944, שם, S25/5209; שרתוק לבן-גוריון, 30.6.1944; רישום פגישה עם שר החוץ אידן, 6.7.1944; רישום פגישה עם א' רנדל, 12.7.1944, שם, Z4/1487.

48 שרתוק לברלס, 20.7.1944, שם, Z4/14202.

49 פרילינג (לעיל, הערה 22), עמ' 489–494.

דבר הוצנחו עוד כמה צנחנים ביוגוסלביה, רומניה וסלובקיה, אך איש מהם לא הצליח להגיע להונגריה: אחדים נשבו ואחרים נהרגו. ביוגוסלביה ובסלובקיה סייעו הצנחנים לפרטיזנים ולשבויים בריטים נמלטים ולפליטים יהודים. ברומניה עסקו בסיוע לפליטים, בארגון מחדש של החיים היהודיים ובעלייה הבלתי לגלית, גם לאחר השחרור והקמת המשטר הקומוניסטי.⁵⁰ שליחות הצנחנים השיגה הישגים מוגבלים – יחסית למאמץ העצום שהשקיעו בה שרתוק ואנשי מחלקתו – אך נודעה לה חשיבות רבה כסמל של ניסיון היישוב להביא סיוע וליצור קשר ישיר ליהודי אירופה.

בראשית ספטמבר 1944 נמסר לוויצמן שמשדר האוויריה הבריטי שקל את ההצעה להפציץ את אושוויץ ודחה אותה 'מסיבות טכניות'.⁵¹ גם הסובייטים שגריןבונים פנה אליהם סירבו לפעול.

ב-15 באוקטובר נפל שלטון הורטי בהונגריה והוחלף במשטר פשיסטי, ששיתף פעולה עם הגרמנים ורדף את היהודים. שרתוק, ויצמן וגרינבונים פנו לצלב האדום, לוותיקן ולכל גורם אפשרי כדי שיפעילו לחץ על הונגריה למנוע רצח נוסף של יהודים. ממשלת בריטניה אף הסכימה שהסוכנות תכין רשימות פיקטיביות של בעלי רישיון כניסה לארץ-ישראל, שאמנם לא ינוצלו – אך ימנעו את גירוש בעליהם מהונגריה. בזכות מאמצים אלה, ובזכות מאמציהם של ראוול וולנברג (Wallenberg), הדיפלומט השוודי, ושל קרל לויץ (Lutz), הנציג השווייצרי, הצליחו יהודים הונגרים רבים לשרוד עד ששוחררו בידי הצבא האדום, בראשית 1945.

אולם מאות אלפים מיהודי הונגריה כבר נספו, ועם שובו לארץ תיאר שרתוק בהנהלת הסוכנות את פעילותו בלונדון כ'פרשה קורעת לב ומייאשת' של דחיות ודיונים אין-סופיים. הבריטים ניצלו את תכניתו של אייכמן לצורכיהם הפוליטיים והטילו את האחריות לכישלון על הסובייטים.⁵² כמושב הוועד הפועל הציוני ב-19 בנובמבר אמר שרתוק, שגורל יהודי הונגריה טרגי עוד יותר מגורלם של יהודי פולין, משום שהסוכנות קיבלה אזהרה בעוד מועד בעניין יהודי הונגריה ונאבקה כדי למנוע את ההשמדה, ובכל זאת לא הצליחה להצילם.⁵³

בכך הסתיימה מעורבותו הפעילה של שרתוק בתכניות להצלת יהודים בתקופת המלחמה. הוא המשיך לטפל בניסיונות להביא לעלייתם של ניצולים ממדינות ששוחררו ושל קבוצות פליטים במדינות הניטרליות. על רקע התסכול והאכזבה ממאמצי ההצלה, מצא שרתוק נחמה באישור התכנית להקמת החטיבה היהודית

50 גלבר (לעיל, הערה 40), עמ' 175–206.

51 ר' לאו לוויצמן, 1.9.1944, גנוך ויצמן. על פרשה זו בהרחבה ראו מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, תל אביב 1988, עמ' 246–282; ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה 1939–1945, תל אביב 1982.

52 דברים בישיבת הנהלת הסוכנות, 20.10.1944, אצ"מ, S100/43b.

53 דברים בישיבת הוועד הפועל המצומצם, 19.11.1944, שם, S25/1804.

הלוחמת (חי"ל, הבריגדה היהודית) בקיץ 1944 ובסיוע שהגישה לניצולים. עוד קודם לכן, מספטמבר 1943, כבר נלחמו חיילים ארץ-ישראלים בחזית באיטליה במסגרת הצבא הבריטי. באזורים המשוחררים בדרום איטליה נמצאו אלפי פליטים יהודים והחיילים החלו לטפל בהם מיזמתם. מעשיהם היו בעיני שרתוק 'התגשמות פורתא של חזון גדול'. בדרכו לארץ-ישראל, באפריל 1944, ביקר בכמה יחידות באיטליה והיה עד לקשר המיוחד שנרקם בין החיילים לפליטים; הוא חזר לירושלים וסיפר בשידור רדיו על חוויותיו המרגשות באיטליה.⁵⁴ עם הקמת הבריגדה הועברו אליה אנשי היחידות הארץ-ישראליות, שמילאו בהמשך תפקיד חשוב בטיפול בפליטים, בתנועת ה'בריחה' ובהעפלה ארצה. עד כאן התבטאויותיו ופעילותו הציבורית של שרתוק.

ג. הערכת מקומו של שרתוק בפעולות ההצלה ויחסו לשואה

קשה יותר לקבוע מסמרות בנוגע ליחסו האישי של שרתוק לשואה, בייחוד משום שלא הגיעו לידנו מסמכים אישיים בנושא, כגון יומן או מכתבים. ייתכן שבדיקה מעמיקה יותר תעלה מקורות חדשים, שישפכו אור חדש על עמדתו. בתו של שרת, יעל מדיני, סיפרה בריאיון שנערך עמה בקיץ 2004 שאביה דאג להזמין לביתם לשבת עולה מפולין, ניצולה מגטו בנדז'ין, כדי שתספר לבני הבית על החוויות שעברה. לדעתה היה אביה אדם מציאותי מאוד, שלא נהג לשקוע באבל. כיוון שהבין שאי-אפשר לעזור ליהודי אירופה יותר מכפי שניסה, חשב כנראה שיש להיחלץ לבצע דברים שניתן לעשות אותם.⁵⁵

שרתוק עצמו לא יזם תכניות הצלה, אך מסוף 1942 פעל ללא לאות בכל תכניות ההצלה שהוצעו ליישוב. מאמצי ההצלה הרבים, ששרתוק היה מעורב בהם, השתלבו בפעילותו במסגרת המאבק הציוני להבטחת עתיד העם. בדברים באספת הנבחרים, בינואר 1944, דחה שרתוק את הטענה שהציונים ניצלו את האסון האנושי של השואה למטרות פוליטיות; הוא גרס כי העם היהודי רשאי ואף חייב להסיק מן השואה מסקנות מדיניות: 'אם ביתנו באירופה נשטף ונהרס השאלה איננה רק להציל את הניצולים [...] השאלה היא לבנות את הבית הזה מחדש ולבנות אותו במקום אחר שלא יישטף מחדש, ומחומר אחר שלא יתפורר מכוח השיטפון'. יש להנחיל לעולם את ההבנה שהאסון נבע מכך שהיהודים הם עם ללא ארץ וללא מדינה, ולהבהיר ליהודים שרק הציונות היא הצלה של ממש.⁵⁶

54 שידור ברדיו [קול] ירושלים, 18.5.1944, שם, S25/1544.

55 ריאיון עם יעל מדיני, 4.8.2004, גנוך המדינה, גל 4733/10.

56 דברים באספת הנבחרים, 12.1.1944, אצ"מ, J1/4490.

על אף המחאה הציבורית של היישוב ומאמצי ההצלה של שרתוק ועמיתיו, הרי עוד בזמן המלחמה הביעו מחנכים, פובליציסטים ואנשים ביישוב בכלל ביקורת על שהציבור בארץ-ישראל לא גילה מעורבת רבה באסון, וחיי היום-יום בה נמשכו כרגיל. הם האשימו את האידיאולוגיה הרווחת של 'שלילת הגלות', את ראיית היישוב את עצמו ככוח חלוץ נבחר ואת הגולה כמאגר שנועד לתמוך בו, וטענו שגישה זו הביאה לניכור בין יהודי ארץ-ישראל ליהודי הגולה ולחוסר הבנה של משמעות הידיעות על השואה.⁵⁷ שרתוק היה איש תקופתו: נראה שגם הוא הושפע מן הרוח של 'שלילת הגלות', שהציגה את היהודי הגלותי כפסיכי וחסר אונים והעלתה על נס את גיבורי ישראל הקדומים ואת מוטיב המרד. חייו הציבוריים של שרתוק הוקדשו לביצור כוחו של היישוב. ייתכן, כפי שנרמז בכתביו ובנאומיו, שחש רגיעה מהתמודדות עם חולשת העם היהודי. למשל, בפברואר 1940, לאחר ששמע מראש המשרד הארץ-ישראלי בפראג על התעללות הנאצים בהנהגת יהודי פראג, ציין ב'יומן המחלקה המדינית' שלא רשם את כל הפרטים כי 'לזרא לי לעורר רחמים על עצמנו, אפילו בעיני עצמנו'.⁵⁸ בנאומיו מופיעים ביטויים נרגשים רבים המתייחסים לתפקידם של לוחמי הגטאות, הצנחנים וחיילי הבריגדה. דומה כי שרתוק, כמו רבים מבני דורו, התקשה להתמודד עם מותם ללא התנגדות של מיליוני יהודים ומצא ניחומים בגבורתם של המורדים והלוחמים. בנאום ב־13 במאי 1945, שנשא לרגל הניצחון על גרמניה, אמר:

אומות העולם מונות כיום את הרבבות, את מאות האלפים של קורבנות שנפלו במערכה; אנו מונים את המיליונים שהוכרעו לטבח. את מצבנו קובעים כאחד המספר העצום של הקורבנות ואופן נפילתם. זה קשור בזה: משום שכך נפלו, לכן כה רבים נפלו. נוכח ההפגנה האיומה הזאת של חרפת חולשתנו יקר לנו שבעתיים כל גילוי של כוח וכבוד, של חירוף נפש, כל זכייה במוות של גבורה ונקם [...] דם זה [של הלוחמים] שנשפך בגבורה הוא סם חיים, שיקוי של נחמה, סמל ומופת לאותה גבורה עברית צעירה אשר לה קרא המשורר [שאול טשרניחובסקי] בדבריו: 'אני לא אפשוט צוואר זה – בקרב אמות ולא בשמד!'⁵⁹

רק כעבור שנים הגיע שרתוק להבנה עמוקה יותר של הנסיבות שבהם מצאו את עצמם המיליונים 'שהוכרעו לטבח' (ביטוי המופיע גם במגילת העצמאות, שאת הטיוטה שלה חיבר שרתוק). אז נאלץ גם הוא להתגונן מפני האשמות, שלא פעל כראוי משום שהיה מוכן לנהל מגעים עם הגרמנים להצלת יהודי הונגריה. בשנת

57 פרילינג (לעיל, הערה 22), עמ' 123.

58 יומן מדיני (לעיל, הערה 2), ה, תל אביב 1979, עמ' 19.

59 פורסם בחוברת 'עם הניצחון', ירושלים תש"ה.

1955 כיהן שרת כראש ממשלת ישראל, לאחר פרישתו הזמנית של בן-גוריון לשדה בוקר. ביולי 1955 עמדו להתקיים הבחירות לכנסת השלישית, ויריבי שרת, בימין ובשמאל, תקפו את מדיניות הביטחון ה'פסיבית' שלו. באותו זמן ניתן פסק הדין במשפט הדיכה שהגיש היועץ המשפטי לממשלה, חיים כהן, נגד מלכיאל גרינוולד, על שפרסם טענות ולפיהן ד"ר רודולף קסטנר, דובר משרד התעשייה והמסחר ואיש מפא"י, שיתף פעולה עם הגרמנים. עוד בזמן הדיונים בבית המשפט ניצלו העיתונות המפלגתית מימין ושמאל והשבועון 'העולם הזה' את ההזדמנות להשחיר את פניה של מפא"י, מפלגת השלטון ושל הנהגתה. הם אף קשרו בין שיטות ה'שתדלנות' הבזויה של קסטנר לבין מדיניות החוץ ה'מתרפסת' – בלשונם – של שרת. בבית המשפט העלה שמואל תמיר, פרקליטו של גרינוולד, האשמות קשות נגד נציגי מפא"י בהנהגת היישוב בימי השואה; הוא טען שפעולות קסטנר היו חלק מ'שיטה הרסנית' של הסוכנות היהודית והג'וינט, שנועדה להסתיר את הידיעות על השואה ולמנוע התנגדות – ובכך סייעו לגרמנים, גם אם לא ככוונה. תמיר גם טען ששרת ידע על כוונת הבריטים לאסור את יואל בראנד בחלב ושלמעשה מסר אותו לידיהם. תמיר ביקש כנראה לזמן את ראש הממשלה לחקירה בבית המשפט, אך שרת סבר שאסור לראש ממשלה להעיד וסמך על עדותו של אבריאל.⁶⁰ בעדותו ביקש אבריאל להציג את הדוח שהביא שרת ב־1944 להנהלת הסוכנות בלונדון על פגישתו עם בראנד, כדי להזים את ההאשמות בעניין הסגרתו כביכול של בראנד לבריטים, אך השופט בנימין הלוי מנע את הצגת המסמך. אבריאל מסר אותו לפרסום בעיתון 'מעריב', למורת רוחו של השופט הלוי.⁶¹

בפסק דינו קבע השופט הלוי שהאשמות גרינוולד היו מבוססות ושקסטנר אכן חטא בשיתוף פעולה עם הנאצים ו'מכר את נפשו לשטן'. לדבריו הסתיר קסטנר מיהודי הונגריה את הגורל הצפוי להם ומנע מהם למרוד או לברוח, בתמורה להצלת מקורביו. עם היוודע פסק הדין רשם שרת ביומנו: 'קסטנר – סיוט – זוועה, מה לקח על עצמו השופט!'.⁶² בהודעה לנציגויות ישראל בעולם, שנשלחה ב־24 ביוני 1955, כתב שרת שהשופט הרשיע והכתים את כל מי שהשתתף במשא ומתן עם הנאצים על הצלת יהודי הונגריה ואף את הנרצחים עצמם, מפני שלא עמדו על נפשם.⁶³ גם חברי תנועות הנוער הציוניות בהונגריה, שהיו להם קשרים עם קסטנר ופעלו להצלת יהודים ולא לארגון מרד, ראו את עצמם נפגעים מדברי השופט וניסו להסביר את הקושי לארגן בריחה או מרד. מתנגדי מפא"י ניצלו את הפרשה כדי לגרוף רווח פוליטי, טיפחו את זכר המרד בגטאות והציגו את הבחירה במרד המזוין כתגובה

60 מ' שרת, 8 באפריל 1954, 'יומן אישי', ב, תל אביב 1978, עמ' 443.

61 'ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ישראל קסטנר, ירושלים 1995, עמ' 166–168.

62 שרת, 22 ביוני 1955, 'יומן (לעיל, הערה 60), ד, עמ' 1073.

63 שרת לנציגויות ישראל, 24.6.1955, גנוך המדינה, חץ 130.09/2320/3.

היחידה הראויה לשואה; כל הגופים שהיו להם קשרים עם הגרמנים הוצגו בידיהם ככלים ששירתו את תהליך ההשמדה. רק מעטים, כגון המשורר נתן אלתרמן, יצאו נגד ההבחנה הערכית הזו בין שתי דרכים מנוגדות.⁶⁴ שרת השיב למבקריו באספות בחירות ובאיגרת ששלח למערכות העיתונים; בתשובותיו הצדיק את כל דרכי ההצלה, כולל שוחד ומשא ומתן עם הנאצים, והסתייג בכירור מן העמדה שרק אלה שבחרו בדרך המרי וההתנגדות המזוינת הגיבו כראוי לאסון העם היהודי. הוא הדגיש את הקושי לשפוט, מתוך המציאות של מדינת ישראל העצמאית, את מעשיהם של אנשים שפעלו במציאות אחרת לחלוטין:

במשפט הזה לא הייתה חקירה על השואה שאירעה באירופה, גם לא הייתה חקירה על השואה שאירעה בהונגריה [...] ישנה שאלה גדולה אם אפשרית חקירה כזאת [...] אם כדאית חקירה כזאת; [...] אם אפשר עכשיו, כעבור עשר שנים ובתנאים שונים בתכלית [...] של חירות, של כבוד, של חופש, של שוויון, של ביטחון, של עצמאות – להחיות עכשיו בזיכרון ולדעת בדיוק איך צריך היה להתנהג [...] ולשפוט [...] אילו אני הייתי שם איך הייתי צריך להתנהג; אילו אותי הובילו למוות ואילו אני יכולתי להציל מישהו ולא את כולם מה הייתי עושה [...] לעקור דברים קשים, קשים ושותתים דם מתוך הטרגדיה האיומה היא ולפיהם לשפוט ולקבוע משפט, זה לא מוסרי, זה לא ישר, זו התעללות בהיסטוריה היהודית והתעללות בטרגדיה הנוראה ביותר שהייתה בהיסטוריה היהודית.

בדבריו הצדיק שרת את גישתו של קסטנר, שהייתה גם גישתה של הסוכנות היהודית, שחובה לעשות הכול, כולל מגעים עם האויב, כדי להציל יהודים. 'להיות חכם לאחר המעשה זה דבר קל, אבל כאשר אז ידענו שאלפים ורכבות מפרפרים בין החיים והמוות אמרנו: אסור לברור, אסור לבחור באמצעים, כל אמצעי כשר כדי להציל יהודים'.⁶⁵

כך סברו גם שופטי בית המשפט העליון. בינואר 1958 קיבלו השופטים את ערעור היועץ המשפטי וביטלו את רוב סעיפי פסק הדין של השופט הלוי. אולם קסטנר לא זכה לדעת ששמו טוהר כיוון שנרצח כמה חודשים לפני כן בידי מתנקש, שהיה קשור למחתרת קיצונית. שרת הגיע לשבעה בבית משפחת קסטנר ואמר דברים לזכרו בעצרת התאחדות עולי הונגריה.⁶⁶ ב-1957, כאשר יצא לאור ספרו של בראנד 'בשליחות נידונים למוות', כתב שרת,

64 ויץ (לעיל, הערה 61), עמ' 256–293.

65 שרת לעורכי עיתוני הבוקר בעברית ובלועזית, 12.7.1955, אצ"מ, A245/36; דברים באספת בחירות, 6.7.1955, שם, A245/78.

66 ויץ (לעיל, הערה 61), עמ' 328–331.

לפי בקשתו של בראנד, אחרית דבר 'בשולי הספר'. בדבריו אלה ביקש שרת לשבץ את סיפורו האישי של בראנד בהקשרו ההיסטורי הרחב ולסכם את מאמצי ההצלה של הסוכנות היהודית והארגונים היהודיים האחרים. הוא מנה את הקשיים שעמדו בפני מי שניהלו את פעולת ההצלה, והוא בתוכם, ועמד על הראייה הלא-מציאותית של בראנד, שהתעלם ממכשולים רבים והפריז בכוחה ובעצמתה של הסוכנות היהודית בתקופת השואה.⁶⁷ בהסברים אלו הקדים שרת לציין רבות מן התובנות שהחוקרים הגיעו אליהן ברבות הימים. בסוף דבריו כתב שבראנד לא היה יכול להעריך נכונה את אפשרויות ההצלה שהיו קיימות מחוץ לאירופה הכבושה; 'אף לא היתה כוונתו [...] לערוך כתב אשמה נגד אלה, שתוך נפתולים בלתי פוסקים עם קשיים ואיסורים התאמצו לעשות כל מה שנראה לאפשרי וגם מה שהיה בהחלט בלתי אפשרי – כדי להציל אחים מכלייה. כל פרשת מפעל ההצלה בשנות מלחמת העולם השנייה, על מאמציה, הישגיה וכשלונותיה, אורותיה המעטים וצלליה הכבדים, הלהט והמסירות שהושקעו בה וחוסר האונים שהתבוססה בתוכו – עדיין לא סופרה ולא סוכמה כהלכה ועודנה מצפה לגואלה'.⁶⁸

67 שרת (לעיל, הערה 23), עמ' 231–238.

68 שם, עמ' 238.